

УДК 930.1(477)''16''

Затилюк Я. В.

ДО ДЖЕРЕЛ МОГИЛЯНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ: ОСТАННЄ ДОСЛІДЖЕННЯ І ВИДАННЯ «ПАТЕРИКОНУ» СИЛЬВЕСТРА КОСОВА

У контексті відзначення 400-ліття Києво-Могилянської академії доречно звернутися до мало-дослідженої текстової спадщини покоління її перших викладачів і професорів. Одним із них є Сильвестр Косов – чільний сподвижник і наступник на кафедрі енергійного митрополита Петра Могили. Відомий передусім своєю антимосковською налаштованістю в часи Хмельниччини (що відобразилося у конфлікті з московськими воеводами у Києві 1654 р.), цей діяч у створеному Могилою колегіумі 1632 р. був префектом, викладав курс риторики та філософії. Водночас Косов був автором двох польськомовних київських друків 1635 р. – «Екзегезису», в якому, серед іншого, заторкнуто підстави для впровадження Могилою шкіл, та «Патерикону».

Останній серед дослідників знаний передусім як переробка Києво-Печерського патерика за «літературними канонами бароко». Така репутація сформувала й відповідні дослідницькі інтереси до пам'ятки ще з кінця XIX ст., відколи її звикли розглядати переважно в літературознавчих аспектах і вважати прикладом полеміки православних зі своїми опонентами. Як результат, пам'яткою спеціально не цікавилися і не готували, за окремими винятками, до наукової публікації. Лише останнім часом у студіях Наталії Яковенко продемонстровано центральне місце цього твору в могилянській програмі з «конфесіоналізації» православ'я, одним із пунктів якої було ствердження його престижу серед інших конфесій Речі Посполитої. Цим самим окреслювалася перспектива досліджень текстової спадщини Косова та інших могилянських діячів з огляду на вплив на

них латино-польської культури та потриденських практик Католицької Церкви [8].

Видання Наталії Сінкевич 2014 р. [7], про яке переважно і піде мова в цьому огляді, є вагомим внеском у дослідження початків могилянської традиції. По-перше, через науковий характер публікації пам'ятки, а по-друге, з огляду на наявну у ньому комплексну джерелознавчу студію твору Сильвестра Косова, який розглянуто передусім як важливе історичне джерело з конфесійного життя Київської митрополії першої половини XVII століття. Видання складається з трьох частин: дослідження пам'ятки, її публікації та додатків.

Уперше питання актуальності наукової публікації «Патерикону» порушив відомий церковний історик XIX ст. і фаховий дослідник епохи Петра Могили, професор Київської духовної академії Степан Голубев. Він опублікував окремі фрагменти «Патерикону» у серійному виданні джерел «Архив Юго-Западной России» як «пам'ятку літературної полеміки» [1]. Майже через століття, в 1987 р. у четвертому томі відомої гарвардської серії «Harvard Library of Early Ukrainian Literature» пам'ятку було видано фотомеханічним способом із короткою передмовою Павліни Левін, яка у кількох своїх дослідженнях обґрунтувала католицьке походження багатьох біблійних цитат твору Косова [10]. У 2007 р. окремою брошурою професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» і протоієрей Юрій Мицик видав власний україномовний переклад «Патерикону», де простим підкресленням відзначено інформацію, яку додав Косов до

традиційного тексту II Касіянівської редакції Патерика [5]. Перекладений текст супроводжено коротким коментарем і оглядовим вступом, що дає підстави вважати цю публікацію такою, що розрахована не на спеціалістів, а на ширшу читацьку аудиторію. Підготовлене ж Н. Сінкевич видання «Патерикону» 2014 р. найбільш вдало розвиває досвід усіх попередніх.

Сама публікація пам'ятки заснована на поєднанні двох принципів: фотомеханічне відтворення за двома примірниками стародруку 1635 р. та науковий переклад тексту українською з фаховим джерелознавчим коментарем. Навпроти факсиміле кожної сторінки видання 1635 р. вміщено переклад, що, своєю чергою, спрощує роботу дослідника з текстом. При цьому сам друкований шрифт 1635 р. не транскрибовано, у чому, в принципі, немає необхідності для фахової аудиторії. Варто зазначити, що ідею саме такого способу публікації пам'ятки успішно застосовано у недавньому виданні творів (2012 р.) представника молодшого покоління могилянських інтелектуалів – Інокентія Гізеля [4]. Єдиним суттєвим недоліком обговорюваного видання «Патерикону» є брак покажчиків, іменного та географічного.

Натомість до ключових достоїнств видання можна віднести вміщене на його початку комплексне джерелознавче дослідження пам'ятки. В загальному плані, воно належить до інтелектуальної історії та історії ідей, і тут продуктивно застосовано формально-критичний метод з його синхронним, діахронним і функціональним підходами. Завдяки цьому пам'ятку розглянуто з кількох перспектив: з одного боку, зважаючи на внутрішню логіку самого тексту (його джерела, жанрові особливості), а з іншого – через щільний аналіз «Патерикону», завдяки чому авторці вдалося простежити його різні контексти та охарактеризувати тогочасну епоху загалом.

Дослідження розпочинає короткий історіографічний огляд та біографічний шкід про Сильвестра Косова, де передусім розглядаються відомості про його походження, освіту, стосунки з Петром Могилою, уніатськими ієрархами, а також з'ясовується його ставлення до унії, козаків та Хмельниччини. Спеціально розглянуто інтелектуальну спадщину Косова та місце в ній «Патерикону».

Наступний розділ – «“Патерикон” 1635 р. – внутрішні і зовнішні характеристики джерела» – докладно розкриває джерела твору, мовні і графічні особливості самого друку, принципи роботи автора та аудиторію, на яку він орієнтувався. Як з'ясовано у розділі, в основу «Патерикону» покладено текст II Касіянівської редакції пате-

рика, який Сильвестр Косов не механічно перекладає, а переказує та реструктуризує. В результаті, з'являється ряд нових житій (зокрема тих достойників Лаври, які досі лише побіжно згадувались у Житії Феодосія), їхній порядок стає іншим, більшу частину з них доповнено історичними коментарями та повчаннями. Сам твір стає різножанровим: звичний агіографічний жанр Патерика розширено за рахунок правок і текстів історичного та морально-дидактичного плану. Н. Сінкевич слідом за літературознавцями констатує належність пам'ятки до типу барокових творів, розгалужена структура та різножанровість яких відображає багатовекторність авторських завдань, що, власне, і властиво текстам XVII ст. Далі авторка детально розкриває «інтелектуальні джерела» і демонструє підстави, які спричинили видозміни традиційного Патерика за бароковими канонами. Вона встановила, що біблійні цитати «старого» православного Патерика Косов звиряє і подає за Петром Канізієм та Роберто Беларміно, чий твори були свого роду підручниками в єзуїтських колегіях. За латинськими виданнями подано також настанови Отців Церкви, ухвали вселенських соборів і, хоч як це дивно, «Точний виклад православної віри» Дамаскіна (причому навіть з коментарями видавця д'Етаптя). Так само написані Косовим тексти про значення реліквій, нетлінність людського тіла та моральні настанови наприкінці житій створені на основі теологічних трактатів католицьких авторів, які «підказували» як спосіб аргументації, так і потрібні цитати.

Окремим аспектом джерелознавчої розправи Н. Сінкевич стало з'ясування кола текстів із давньоруської історії, які слугували джерелами для історичних коментарів-роз'яснень Косова до окремих житій (т. зв. *Annotationes Onomasticae* з інформацією про князів та події, сучасні героєві житія), а також окремих глав, як-от: «Хронологія руських митрополитів» та Повість про кількарарове хрещення Русі. Достатньо аргументовано показано, що найавторитетнішим джерелом для Косова була «Хроніка» жмудзького каноніка Мацея Стрийковського 1582 р., вибрані повідомлення з якої доповнено даними з Густинського літопису, «наших диптихів» (поменників), «Церковних анналів» Баронія за їхньою польськомовною адаптацією Петра Скарги (краківське видання 1607 р.), частково візантійськими хроніками (латинськомовного видання Зонари) тощо. За припущенням авторки, використання Косовим цих джерел виказує, що він орієнтувався не лише на православних, а й на ширшу читацьку аудиторію Речі Посполитої – католиків,

протестантів та уніатів, за чим могли стояти міркування православної еліти «досягти паритетності в інтелектуальній міжконфесійній грі» [7, с. 59]. Цим самим Н. Сінкевич також пояснює те, що «Патерикон» було написано польською мовою.

Серед висновків дослідниці найбільш переконливими видаються спостереження про вплив латино-польських взірців на характер вставок і переробок Косовим Печерського Патерика, що в підсумку спричинило різножанровий характер «Патерикону». Цю його особливість представлено у наступних кількох розділах дослідження, де авторка простежує присутність у творі Косова характерних рис різних жанрів. Відповідно, «Патерикон» розглянуто як агіографічний, морально-дидактичний, полемічний та історичний твір.

Поза тим, попри наявність різножанрових вставок, «Патерикон» є передусім житійним твором. У зв'язку з цим, у відповідному розділі («Патерикон» як агіографічний твір) текст Косова розглянуто у контексті розвитку православної агіографічної традиції та її змін під впливом потридентських практик. Останнє яскраво продемонстровано авторкою на основі аналізу низки дрібних правок Косова до житій П. Касіянівської редакції (наприклад, внесення у життя інформації стосовно освіти монахів, коригування віку їхнього постригу, скорочення згадок про скопців тощо). Водночас у розділі спеціально розглянуто особливості формування культу киево-печерських святих та його відображення у «Патериконі». Останнє проявилось в історизації житій, підкресленні індивідуальності подвигу святих та у їх порівнянні з небесними світилами, що слугувало свого роду засобом творення образу Лаври і Києва як головної святині православних, місця зосередження священних реліквій.

Окремої уваги варті спостереження Н. Сінкевич стосовно полемічних аспектів твору (розділ «Патерикон» як полемічний твір). Косов виразно опускає антикатолицькі випадки у теологічних працях попередників, натомість вістряє його полеміки є демонстрація старожитності Руської Церкви та її одвічної єдності з Константинополем. Наявні також антипротестантські мотиви, що проявляються в аргументації Косова про потребу шанування реліквій та чудотворних ікон.

Цілком виправданим став розгляд «Патерикону» в контексті ранньомодерного історіописання (розділ «Патерикон» у контексті ранньомодерного історіописання). У творі є чимало історичних вставок у тексти житій (що мали на меті синхронізувати їх з конкретним історичним

періодом), а також кілька суто «історичних» глав – «Повість про хрещення Русі» (подана як додаток) та «Хронологія православних руських митрополитів». Як демонструє дослідниця, останні глави можна вважати підсумком творення православними власної версії історії своєї церкви, що розпочалося ще зі спроб Лаврентія Зизанія та Захарії Копистенського спростувати аргументи Льва Кревзи про історичну належність Русі до уніатської традиції. При цьому зроблено припущення, що у середовищі православних було створено окремих твір – «Повість про хрещення Русі», що включався до різних текстів, зокрема таких, як Густинський літопис та «Патерикон» Косова. В останньому повісті було доопрацьовано: видалено кричущі неузгодженості та суперечності. Іншу главу – «Хронологія руських митрополитів», що в загальному сенсі є короткою довідкою про час і головні діяння київських митрополитів, авторка теж вважає підсумком роботи православних інтелектуалів з історичними джерелами та їхньої полеміки з конфесійними опонентами. Новацією Косова, на її думку, стала розробка власної інтерпретації історії Київської митрополії, де ключовим аспектом виступало засвідчення неперервності юрисдикційного підпорядкування Константинопольському патріарху. Це, своєю чергою, відображало тогочасну конфесійну позицію могилянських діячів [7, с. 143–144].

Ще одним вагомим достоїнством дослідження Н. Сінкевич є постановка питань, які в західних студіях з інтелектуальної історії аналізуються в рамках поняття «текстового середовища». Йдеться про взаємний вплив тексту і середовища, в якому він створюється і побуває. У рецензованому виданні спеціально проаналізовано правки і доповнення Косова до Печерського Патерика, які внесені під впливом стереотипів і повсякденного життя сучасного Косову суспільства. Частина правок у настановах священникам та мирянам відображають ті цінності, на основі яких тогочасні могилянські діячі намагалися «дисциплінувати» паству, священників і монахів. На жаль, ці спостереження зосереджено не лише у відповідному розділі («Патерикон» як джерело до історії першої половини XVII ст.), а й розсіяно по кількох попередніх. Можливо, через це залишилось не розвинутим побіжно висловлене зауваження дослідницької проблеми стосовно можливості відокремити персональні стереотипи Косова від «колективного» могилянського середовища, до якого він належав.

З питаннями про «текстове середовище» логічно пов'язаний останній розділ дослідження

«Історія читання твору». Спершу тут простежено випадки використання інформації «Патерикону» у текстах православних та уніатських авторів пізнішого часу, далі аналізуються рукописні списки та читашкі маргіналії, що дає підставу авторці ствердити активне побутування твору в уніатському середовищі. Натомість православні автори (такі як Лазар Баранович, Дмитрій Туптало та ін.) використовували «Патерикон» без прямого посилання, оскільки твір було засуджено як неканонічний.

Дослідження Н. Сінкевич щедро пропонує читачеві цікаві спостереження, але разом з тим частина з них є дискусійними та частково суперечливими. Почнемо з припущення, що «Патерикон» створювався поспіхом. Про це, на думку авторки, свідчить мала кількість гравюр, численні друкарські помилки, використання тільки опублікованих текстів – без розширення кола джерел за рахунок візантійських та руських, а також те, що Косов не зв'язав цитати з оригіналами [7, с. 65–66]. Ці аргументи, проте, можуть свідчити і про інше. У «Тератургемі» Кальнофойського 1638 р., що виконувала схожу роль презентаційного тексту, гравюр також небагато, а до того ж допущено чимало грубих помилок (наприклад, у датуванні чуд давньоруського часу). З іншого боку, те, що Косов не зв'язав цитати, може свідчити не лише про поспіх, а й про особливий пієтет перед єзуїтськими виданнями, які він вважав авторитетними щодо цитування Біблії. Це саме стосується вкрай рідкого використання власне «православних» джерел – візантійських і руських літописів.

Інше дискусійне припущення авторки стосується факту переважного використання Косовим латинських текстів і польських хронік. На думку дослідниці, це зумовлювала позиція Косова, який свідомо адресував свій «Патерикон» відповідному читачеві [7, с. 58]. Тут, проте, коло замкається: адже сам Сильвестр Косов за своїми інтелектуальними уподобаннями належав до такого типу читачів. Радше тут можемо говорити про інтерпретацію Косовим текстів давньоруської агіографії та історії, здійснену під впливом відповідних авторитетів латино-польської культури, на яких він виховувався. Утім, цей випадок потребує ширшої контекстуалізації практик і методів роботи православних інтелектуалів, які заперечували аргументи своїх опонентів шляхом використання їхніх авторитетів та джерел інформації, хоч при цьому останні підкріплювали власну думку посиланнями (часто декларативними) на текстову спадщину руської історичної традиції (у такий спосіб, для прикладу, Зизаній

та Копистенський спростовували апеляції до історії Льва Кревзи).

Дискусійними у рецензованому дослідженні є також кілька припущень стосовно існування автентичних текстів, зокрема особливого списку П Касіянівської редакції Києво-Печерського патерика та Повісті про хрещення Русі. Вірогідність існування першого потребує додаткового обґрунтування: для цього замало однієї вказівки на неспівпадіння номера слова з інформацією про Йоана Багатостраждального в «Херувимі» Косова (де це могло стати наслідком простої обдруківки) та у відомому рукописі П Касіянівської редакції патерика, опублікованому Д. Абрамовичем [7, с. 36]. З іншого боку, припущення про існування тексту П Касіянівської редакції, де останній міг бути реструктурованим, логічно насуває питання про самостійність роботи самого Косова у зміні структури Печерського Патерика.

Натомість проблема побутування у середовищі київських православних інтелектуалів тексту «Повісті про п'ятиразове хрещення Русі» має стимулювати дослідників до проведення спеціальних студій. Н. Сінкевич свого часу здійснила текстологічне порівняння історіографічних творів, які містили цю повість [6]. На її думку, цей текст включали до складу інших творів та доробляли, хоч його існування як самостійного твору не засвідчено в глосах та в індексах цих самих творів, більше того, всі вони пропонують різні редакції повісті. В зв'язку з цим, можна припустити, що складена Зизанієм та Копистенським версія оповіді про чотириразове хрещення Русі запозичувалась і редагувалась шляхом своєї «ланцюгової реакції»: у праці опонента Зизанія і Копистенського Льва Кревзи хрещення було триразовим, а в Густинському літописі – п'ятиразовим, причому окремі деталі оповіді тут не узгоджено з повідомленнями літопису. З Густинського літопису ця версія «перекочувала» до твору Косова, який по-своєму узгодив окремі її недоречності. Надалі цю оповідь могли запозичувати з друкованого «Патерикону», як для прикладу автор рукопису зі Снятина 1646 р.: вірогіднішим видається, що він знав цю оповідь за друкованим текстом Косова, ніж за рукописом, що гадано побутував серед київських інтелектуалів. Принаймні з «Патерикону» її повторено редакторами Житія Володимира і видавцями Києво-Печерського Патерика 1661 року, що вказує і сама Н. Сінкевич.

Дискусійним виглядає ще одне її припущення: стосовно наявності в розпорядженні Косова та могилянських діячів «компендіуму даних

з північноруських та московських літописних зводів» [7, с. 52]. Переконливих «слідів» відображення інформації Никонівського чи інших історичних творів московського походження в київських текстах могилянської доби поки що знайти не вдалося [2]. Обговорювана у дослідженні Н. Сінкевич вірогідність впливу Никонівського літопису на версію імені першого київського митрополита у київських творах може пояснюватися впливом іншого тексту – списку церковного Уставу Володимира синодальної редакції [3].

Важливо, проте, що обговорені вище дискусійні судження авторки мають спонукати до продовження комплексних студій текстової спадщини могилянської доби. Якщо під цим кутом зору оцінювати внесок видання Н. Сінкевич, то, крім уже згаданих достоїнств (введення пам'ятки до наукового обігу і масштабний її аналіз як історичного джерела), його значущість полягає у пере-

вагах такого роду аналізу для розуміння специфіки української барокової культури. Джерелознавча студія Н. Сінкевич переконливо засвідчила вплив текстів латино-польської культури на оновлення православної традиції, що його здійснили Сильвестр Косов та інші сподвижники з оточення Петра Могили. У зв'язку з цим, доречно нагадати думку Джованни Броджі Беркофф про поліморфізм української барокової культури та її здатність адаптувати до своїх потреб різні впливи, навіть ті, що виходять із конкурентних конфесійних традицій [9]. Це вже було простежено дослідниками спадщини Інокентія Гізеля – представника молодшої генерації могилянських діячів [4]. Але не менш важливо, що те саме бачимо і в текстах старшого покоління інтелектуалів, наставників Гізеля, – перших професорів і викладачів заснованої Петром Могилою Києво-Могилянської академії, серед яких поважне місце посідає Сильвестр Косов.

Список літератури

1. Витяги з «Патерикону» Косова 1635 р. // Архив Юго-Западной России. – Ч. I. Том 8. – К., 1914. – С. 448–472.
2. Затилюк Я. Минуте Русі у київських творах XVII століття: тексти, автори, читачі : дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук / Я. Затилюк. – К., 2013.
3. Затилюк Я. Церковний Устав князя Володимира та його редакція у тексті «Патерикону Києво-Печерського» Йосипа Тризни / Я. Затилюк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 264. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2012. – С. 45–68.
4. Інокентій Гізель. Вибрані твори : у 3 т., 4 кн. / Інокентій Гізель ; ред.-упоряд. Л. М. Довга. – К. ; Львів : Видавництво Свічадо, 2009–2012.
5. Сильвестр Косов. «Патерик» / Сильвестр Косов ; упорядкування, вступ, коментар, переклад з польської Ю. Мицика. – К. : Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2007.
6. Сінкевич Н. «Повість про поетапне хрещення Русі»: виникнення, еволюція та інтерпретація сюжету в православних творах першої половини XVII ст. / Н. Сінкевич // Болховітинський щорічник 2011. – К., 2012. – С. 97–108.
7. Сінкевич Наталія. «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки / Наталія Сінкевич. – К. : Видавець Олег Філюк, 2014. – 712 с.
8. Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.
9. Brogi Bercoff G. Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa środkowowschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym / Giovanna Brogi Bercoff // Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti / ed. Alberto Alberti et al. – Pisa, 2003. – P. 325–387.
10. Patericon albo Żywoty śś. Oyców Pieczarskich... Sylwestra Kossowa (1635) // Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery / editor-in-chief Omeljan Pritsak; Introduction by Paulina Lewin. – Volume IV. – Cambridge, Mass. : HURI Press, 1987. – P. 3–119. – (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts).

Ya. Zatyliuk

AD FONTES OF THE MOHYLA TRADITION: RECENT RESEARCH AND EDITION OF “PATERYKON” BY SYLVESTER KOSOV

Матеріал надійшов 14.03.2016